

Марија ВАСИЉЕВИЋ*
Балканолошки институт САНУ

Огњен КРЕШИЋ*
Балканолошки институт САНУ

КУЛТ СВЕТОГ И МАНАСТИРСКА ЕКОНОМИЈА: ПРОСЛАВЉАЊЕ СТЕФАНА ШТИЉАНОВИЋА У ШИШАТОВЦУ ПОД ОСМАНСКОМ ВЛАШЋУ**

Анстракт: У раду се испитује однос прослављања светог и економије храма, односно манастира, који чува њене/његове мошти, на примеру Стефана Штиљановића у Шишатовцу под османском влашћу. Упоредени су развој штовања, време измена и прилагођавања светачког лика, као и знаке о ширењу култа изван манастира с подацима о положају Шишатовца, ширењу манастирских поседа и односу с локалним властима. Налази су показали да је подстицање прослављања Стефана Штиљановића било у вези с економским напредовањем, односно да му је у више случајева претходило и да га је следило. Тиме се прослављање светих показује као неодојиви део не само духовног већ и економског живота заједнице која чува њихове мошти.

Кључне речи: култ светог, манастирска економија, Стефан Штиљановић, манастир Шишатовца, Османско царство, патријарх Пајсеј.

Abstract: The paper explores the relationship between the cult of a saint and the economy of the church/monastery safekeeping their relics, using the example of Stefan Štiljanović at Ottoman-controlled Šišatovac. It compares the evolution of his veneration, the time of modifying and adjusting the saint's image, and the spread of his commemoration beyond the monastery, with data about the legal status of Šišatovac, the expansion of monastic estates, and its monks' relationship with the local authorities. The findings have shown that fostering the veneration of Stefan Štiljanović was intertwined

* marija.vasiljevic@bi.sanu.ac.rs

* ognjen.kresic@bi.sanu.ac.rs

** Рад је настао као резултат рада у Балканолошком институту САНУ који финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација РС, а на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2023. години број: 451-03-47/2023-01 од 17. 1. 2023. На овом месту желимо да се захвалимо Миланки Убипарип, на пруженој несебичној помоћи и драгоценим саветима, као и Мирославу Павловићу, на сарадњи приликом читања османских докумената.

with the monastery's economic progress: in some cases it preceded it while in others followed it. Thus, the celebration of saints proves to be an inextricable part of not only the spiritual but also of the economic life of the community safeguarding the cult.

Keywords: Cult of a saint, monastic economy, Stefan Štiljanović, Šišatovac monastery, Ottoman Empire, Patriarch Pajsej.

Прослављање светих било је пре свега везано за храм у којем су се мошти чувале јер се највећи број чуда дешавао у њиховој близини.¹ Наиме, чудотворство (за живота и након смрти) било је један од најважнијих чинилаца светачког штовања.² Оно је највише привлачило ходочаснике, прво из непосредног окружења а, потом, из удаљенијих крајева.³ Ходочашћа су, повратно, утицала на друштвено повезивање, односно изградњу локалних и ширих идентитета, као и на економски развитак самог храма и најближе околине.⁴

Присуство моштију светог и приходи од ходочашћа у бурним периодима могу бити залог опстанка заједнице која их чува. Прослављање Стефана Штиљановића у манастиру Шишатовца јесте управо такав пример јер се обликује после османског освајања Срема, односно истовремено с великим политичким, друштвеним и економским променама. Праћењем развитака његовог штовања и економског положаја Шишатовца, чувара његових моштију у време османске власти, осветлићемо везу између култа светог и манастирског живота изван духовних оквира.⁵

¹ Alice-Mary Talbot, „Pilgrimage to Healing Shrines: The Evidence of Miracle Accounts”, *Dumbarton Oaks Papers* 56 (2002) 159–161; Michel Kaplan, „Le miracle est-il nécessaire au saint byzantin?”, in: idem, *Pouvoirs, Eglise et saintete. Essais sur la société byzantine*, Paris 2011, 100–101. То је условило уверење да је свети физички присутан у манастиру или цркви: Patrick J. Geary, „The Saint and the Shrine: The Pilgrim's Goal in the Middle Ages”, in: idem, *Living with the Dead in the Middle Ages*, New York 1996, 171–172.

² Чуда нису неопходан доказ светости (М. Kaplan, „Le miracle”, 126) али, уколико их је свети чинио, њено/његово прво чудо било је доказ светости, Catia Galatariotou, *The Making of a Saint. The Life, Times and Sanctification of Neophytes the Recluse*, Cambridge 1991, 86–87; Rosemary Morris, *Monks and Laymen in Byzantium 843–1118*, Cambridge 1995, 115–116.

³ Од обимне литературе о ходочашћима издвајамо: Edward David Hunt, *Holy Land Pilgrimage in the Later Roman Empire (A.D. 312–460)*, Oxford – New York 1982; *The Blessings of Pilgrimage*, ed. Robert Ousterhout, Urbana 1990; A.-M. Talbot, „Pilgrimage to Healing Shrines”.

⁴ P. J. Geary, „The Saint and the Shrine”, 171, посебно нап. 32 као илустрацију; уп. Arnoldt Angenendt, *Heilige und Reliquien. Die Geschichte ihres Kultes vom frühen Christentum bis zu Gegenwart*, München 1994, 125–128.

⁵ Различити аспекти штовања Стефана Штиљановића у османском периоду били су предмет више студија: Мита Костић, „Стеван Штиљановић (Историјско-хагиографска студија)”, *Глас СКА* 110 (1923) 70–94; Радојка Зарић, „Лик Стефана Штиљановића

Малобројни подаци о Стефану „Шкиљановићу”, како је познат у оновременим изворима, могу се сажети у следеће: помиње се између 1527. и 1540. године као учесник у рату између ердељског војводе Јована Запоље и аустријског надвојводе Фердинанда Хабзбуршког (на страни другог), у току којег је напредовао на друштвеној лествици поставши припадник средњих слојева племства.⁶ Већ петој деценији 16. века припада први спомен његовог прослављања у Шишатовцу.

Штовању су претходили век и по сталних ратовања и пустошења, пренос титуле српског деспота на потомке Бранковића у Угарској краљевини, сеобе српског становништва северно од Саве и Дунава, као и постепено успостављање османске власти.⁷ Политичке и демографске промене преобразиле су Срем у култно средиште. Тако је у Купинику, по доласку деспота Ђорђа Бранковића (1486–1497/99), створен култ његовог оца и српског деспота Стефана Бранковића (1458–1459). Почетком 16. века

у српској уметности XVII–XIX века”, *Саопштења* 17 (1985) 69–74; више студија у: *Манастир Шишатовца. Зборник радова*, ур. Динко Давидов, Београд 1989; Мирко Тишма, „Култ св. Стефана Штиљановића, веза српског народа Срема, Славоније и Барање”, у: *Фрушкогорски манастири. Зборник радова*, Нови Сад 1990, 87–91; Слободан Милеуснић, *Свети Стефан Штиљановић. Ратник и светац*, Београд 1992; Јелена Дергенц, „Мошти св. Стефана Штиљановића”, у: *Култ светих на Балкану 2*, ур. Мирјана Детељић, Крагујевац 2002, 87–112; Наташа Половина, „Свети Стефан Штиљановић као Јосиф Прекрасни. Прилог изучавању једне библијске паралеле”, *Зборник Матице српске за књижевност и језик* 61 (2013) 347–362; Борис Стојковски, „Стефан Штиљановић – прилози за историју и култ”, *Црквене студије* 20 (2023) 390–394. Кратак преглед историјата посуда манастира Шишатовца с релевантном литературом дат је у: Олга Зиројевић, „Имање манастира Шишатовца у турским изворима XVI и XVII века”, у: *Манастир Шишатовца*, 327–332; иста, *Поседи фрушкогорских манастира*, Нови Сад 1992, 109–114. Манастирска архива садржи бројне османске документе који осветљавају овај аспект историје Шишатовца. Данас се чувају у Музеју Српске православне цркве [=МСПЦ] захваљујући прегнућу Радослава Грујића. Фонд Турска документа [=МСПЦ ТД] представља само део пуног фонда који је у манастирима Фрушке горе постојао још у 18. веку, о чему сведоче регести на немачком Франца фон Клецла из 1772. године. Превод регеста видети у: Војислав Матић, „Фрушкогорски манастири на основу турских докумената из XVI и XVII века”, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине* 11–12 (1982/83) 53–69.

⁶ Након Мите Костића, најпотпунију студију о Стефановом историјском лику, смештеном у оновремени друштвени и политички контекст, написао је Petar Seletković, „Stefan Štiljanović – od kaštelana do despota i sveca (prvi dio)”, *Scrinia Slavonica* 22 (2022) 9–41.

⁷ Ferenc Szakály, „Phases of Turco–Hungarian Warfare before the Battle of Mohács (1365–1526)”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 33/1 (1979) 65–111; Сима Ћирковић, „Доба борби за очување и обнову државе: 1371–1537”, у: *Историја српског народа 2*, ур. Јованка Калић, Београд 1982, 431–444; исти, „Сеобе српског народа у краљевину Угарску у XIV и XV веку”, у: *Сеобе српског народа од XIV до XX века. Зборник посвећен тристагодишњици Велике сеобе Срба*, ур. Драгутин Ранковић, Београд 1990, 37–46; Александар Крстић, „Време турске власти у Срему”, у: *Срем кроз векове. Слојеви културе Фрушке горе и Срема*, ур. Миодраг Матишки, Београд–Беочин 2007, 76–78.

започело се са прослављањем деспота Јована Бранковића (1493–1502), а убрзо и митрополита Максима (бившег деспота Ђорђа) и деспотице Ангелине. Прослављањем деспотске породице наглашавала се веза са српском прошлошћу и претходним добом.⁸

Демографским променама, чини се, може се приписати и оснивање Шишатовца. На крају mineја, штампаног у Москви 1735. године, данас у МСПЦ под бројем 508, налази се целина коју чине „Завештатељни свитак о подизању манастира Шишатовца, остављен за вечни спомен” и три записа. На почетку „Завештатељног свитка” први игуман Теофил у првом лицу приповеда о оснивању манастира, посвети цркве Рођењу Пресвете Богородице и полагању моштију „Светог и праведног кнеза Стефана Штиљановића по сред цркве”.⁹ У првом запису наводи се да су монаси манастира Жиче, на челу с игуманом Теофилом, године 1520. на месту старе цркве посвећене Светом Николи („зване реметска”) подигли Цркву Рођења Пресвете Богородице и основали манастир Шишатовца, док следећа два говоре о обнови свитка 1617. и 1756. године.¹⁰ Како су „Завештатељни свитак” и записи писани истом руком, у 1756. може се датирати њихов препис. Стога, та целина сведочи о представи о светом и о оснивању манастира у 18. веку, те се само уздржано могу усвојити подаци које доноси.¹¹

Да је игуман Теофил свакако био на челу Шишатовца сведоче натпис на шишатовачком кивоту из 1550. године и записи на крају Четворојевањела из 1560. године.¹² На крају истог рукописа налазе се цртежи здања цркве

⁸ О овим култовима видети Марија Васиљевић, *Култови светих на централном Балкану у време османских освајања*, Београд 2021, 121–150, с прегледом старије литературе.

⁹ МСПЦ, 508, 268г.

¹⁰ Исто, 269в.

¹¹ О представи Стефана Штиљановића у том добу сведочи и кратки спис у истом рукопису: исто, 267в. Кратки спис укратко приказује његов живот и смешта га у Угарску краља Владислава (1490–1516), где је преминуо 1509. године. Томислав Јовановић сматра да је реч о изводу из Кратког повесног слова, Томислав Јовановић, „Кратко повесно слово о светом Стефану Штиљановићу”, у: *Манастир Шишатовца*, 74. Међутим, како се подаци не подударају – на пример, према Кратком повесном слову Стефан је преминуо 1515. године – није могуће подржати овај закључак.

¹² На кивоту се налазе два натписа: у првом (1550. година) наводи се да је кивот храма „Рођења Пресвете Богородице... који је на Фрушкој гори, манастир Реметица” направљен у време игумана Теофила и Илариона Шишатовчанина, а у другом да је завршен „ручним радом” златара Митра 1. априла 1551. године, Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи* 1, Београд 1902, 178. Записи на крају Четворојевањела говоре о завршетку писања у време игумана Теофила, у манастиру „званом Реметски”, у храму Рођења Пресвете Богородице. У другом запису наведена је година преписивања и Теофил се описује као стар, МСПЦ 356, 326г; Љ. Стојановић, *Стари српски записи* 1, 191–192; Сава

из 1520. године и из 1778, што потврђује да је у 18. веку постојала традиција о 1520. години као о години оснивања манастира. Последњи пут Теофила налазимо 1564. године у потврди о плаћању дажбина.¹³ Уколико се прихвати да је Шишатовач основан 1520. године, онда би он морао поживети више од четири деценије на игуманском положају.¹⁴

Без обзира на тачан датум оснивања манастира, прве деценије манастирског живота повезане су са успостављањем османске власти над Сремом, започетим битком код Мохача 1526. године.¹⁵ Како су током својеврсне провизорне власти често задржаване одлике претходног административног система,¹⁶ не постоје прецизнији подаци о положају Шишатовца у овом периоду. Може се само претпоставити да је било неопходно преговарати с представницима крајишких управника како би се задржали бар делови манастирских поседа.

У пуном смислу, османска администрација успостављена је оснивањем Будимског беглербеглука 1541. године и, унутар њега, Сремског санџака са средиштем у Илоку.¹⁷ Тада су спроведени први пописи и успостављене управне и судске територијалне јединице. Кадије (судије) били су главни представници османске власти у локалним заједницама, те су

Петковић, „Збирка рукописа манастира Кувеждина, Дивше, Шишатовца и Гргетега”, *Споменик САН 101. Одељење друштвених наука* 3 (1951) 31–32. Рукопис Четворојевањђеља је једини сачуван из збирке манастира Шишатовца, Димитрије Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVII век)*, Београд 1982, 130, 280–281. Треба истаћи да, иако ортографија објављених записа често не одговара шеснаестом и седамнаестом веку, поређење са снимком показује да се поверење може поклонити издању Саве Петковића и да су интервенције чињене приликом разрешавања скраћеница.

¹³ МСПЦ ТД 8375; О. Зиројевић, *Поседи*, 113.

¹⁴ Тихомир Остојић је због тога претпоставио да су постојала два игумана Теофила: Тихомир Остојић, Настојатељи, *Белешке о манастиру Шишатовцу* (Рукописно одељење Матице српске М 4213) 1.

¹⁵ Султан Сулејман (1520–1566) подвргао је већ тада део јужне Угарске својој власти те се Срем заједно са Славонијом нашао као крајиште под контролом смедеревског санџакбега. О разрешењу недоумица у вези са успостављањем османске власти у Срему и Славонији видети Nenad Moacanin, *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*, SlavonSKI Brod 2001.

¹⁶ Хазим Шабановић, увид у: исти, *Турски извори за историју Београда*, књ. I/1, Београд 1964, XIV.

¹⁷ Сремски санџак је због положаја често у османским документима називан Сремским острвом. После издвајања Осијечког кадилука из његовог састава (пре 1556. године) више није било већих промена граница ове војно-административне јединице, Nazim Šabanović, *Vosanski pašaluk*, Sarajevo 1959, 65; Олга Зиројевић, „Управна подела данашње Војводине и Славоније у време Турака”, *Зборник за историју* 1 (1970) 13–16. Преглед демографских и економских промена у насељима Сремског санџака видети А. Крстић, „Време турске власти”, 76–95.

њихове ингеренције укључивале бригу о разним комуналним питањима и спровођењу пописа.¹⁸ То је водило пракси решавања великог броја послова на кадијском суду, на којем је настала и већина сачуваних докумената. Шишатовац је с оближњим селом Велика Ремета, с којим је најчешће повезиван у документима, спадао под јурисдикцију кадије у Гргуревцима.¹⁹

Опстанак манастира зависио је од познавања новог правног и политичког система, јер су односи са свим нивоима власти омогућавали неометано функционисање манастирске економије а тиме и других видова монашког живота. Будући да шеријатски правни систем није познавао категорију правног лица, манастири нису могли бити формално посматрани као институције.²⁰ У пракси су се пак османске власти односиле према монашким братствима као према колективу, а у пописима су манастири понекад именовани као село. За разлику од светогорске монашке заједнице која је имала посебан статус,²¹ сваки фрушкогорски манастир је понаособ успостављао односе са османском администрацијом и, самим тим, дажбинска задужења исплаћивао засебно.

Од суштинске важности за манастирску економију било је успостављање тимарског система и пореске администрације. Монаси сремских манастира уживали су поседе попут других хришћанских припадника раје, односно поданика султана који су држави доували дажбине. Раја је стицала право да обрађује и притежава одређени земљишни посед плаћањем тачно прописаних дажбина „господарима земље”, од којих су заузврат добијали тапију као потврду.²² Како би забележила изворе прихода и дажбинама оптерећене становнике, држава

¹⁸ Rossitsa Gradeva „The Activities of a Kadi Court in Eighteenth-Century Rumeli: The Case of Насиоғлу Pazarçık”, *Oriente Moderno: The Ottoman Empire in the Eighteenth Century* 18/1 (1999) 177–190.

¹⁹ О. Зиројевић, *Поседи*, 109. Иако се у већини докумената наводи да манастир припада Гргуревачкој нахији, у два примера налазимо да припада Иришком кадилуку (МСПЦ ТД 8382 из 1589. године и МСПЦ ТД 8383 из 1618. године), а у једном примеру Илочком (МСПЦ ТД 8391 из 1647. године). Да ли је долазило до административних промена, или су у питању биле омашке, није сигурно.

²⁰ Joseph Schacht, *An Introduction to the Islamic Law*, Oxford – New York 1982, 125–126.

²¹ О правном положају Свете Горе и начину држања манастирске земље током 16. и 17. века видети Александар Фотић, *Света Гора и Хиљандар у Османском царству XV–XVII век*, Београд 2000, 37–87.

²² Сва обрадива земља у европским провинцијама Османског царства номинално је припадала држави, која ју је онда делила на хасове, тимаре и зеамете, при чему су тимарници и заими као „господари земље” добијали право да са ње убиру приходе у замену за војну службу. Поред њих, земљиште је могло припадати и верским задужбинама, односно вакуфима, те је у тим случајевима као господар земље фигурирао управник

је спроводила пописе. Подаци су бележени у пописним дефтерима, на чијем почетку је стајала канун-нама, где су се прописивали начини разрезивања и врсте дажбина на одређеном простору.²³ Често се приликом прописивања дажбина ослањало на праксе примењиване пре османског освајања, као и у Сремском санцаку, где су немуслимански поданици годишње плаћали филурију, фиксну годишњу дажбину која је, чини се, наплаћивана уместо харача на земљу (испенца) и цизје (главарина). Овакав начин наплате дажбина изгледа да је напуштен на преласку из 16. у 17. век, пошто један сумарни попис харачких прихода из 1611/12. помиње наплату цизје.²⁴ Друге дажбине обухватале су накнаде за бостан, сено и дрва, десетак (ушур) на пољопривредне производе, накнаде на млинове, кошнице и винограде, различите надокнаде на узгој ситне стоке, те бадухаву, као и ванредне намете првобитно плаћане само током трајања рата.²⁵ Како извори показују, прописане износе дажбина монаси

задужбине (мутевелија), Colin Imber, *The Ottoman Empire, 1300–1650: The Structure of Power*, Basingstoke – New York 2002, 193–206.

²³ Branislav Đurđev, „Požeška kanun-nama iz 1545. godine”, *Glasnik Državnog muzeja u Sarajevu* 1 (1946) 129–138; исти, „Сремска канун-нама из 1588–9 године”, *Гласник Земаљског музеја* 4–5 (1949–1950) 269–283; Х. Шабановић, *Турски извори*, XVII; Александар Фотић, „Конфискација и продаја манастира (црква) у доба Селима II (проблем црквених вакуфа)”, *Balkanica* 27 (1996) 49–50.

²⁴ Небојша Шулетић, *Сремски санцак у XVI веку* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2013) 56–61, уп. Bruce McGowan, „Food Supply and Taxation on the Middle Danube (1568–1579)”, *Archivum Ottomanicum* 1 (1969) 175. Посебно дажбинског оптерећења раје у Сремском санцаку усложњава разрешење питања да ли су и како фрушкогорски монаси плаћали цизју, јер су у другим деловима Балкана, с изузетком Свете Горе, црквени великодостојници и монаси били ослобођени те обавезе. Пошто је у питању дажбина која је дугована директно државној благајни, пописни дефтери је не бележе. У два аман-намама с краја 17. века, о којима ће више речи бити даље, спомиње се да су монаси Шишатовца прихваћени као поданици султана пошто су платили „шерјатску цизју”. Но како су у питању специфични документи састављени шаблонски током ратног периода, остаје за сада несигурно да ли су монаси и пре тога плаћали ову дажбину, или је та одлука повезана с променама у систему наплате цизје спроведеним после 1691. године, МСПЦ ТД 8417, 8420; Bruce McGowan, „Head Tax Data for Ottoman Europe, 1700–1815”, in: *idem, Economic Life in Ottoman Europe. Taxation, Trade and the Struggle for Land 1600–1800*, Cambridge–Paris 1981, 80–82; Mehmet Erkal, Halil İnalçık, „Cizye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* 8, İstanbul 1993, 43, 46; А. Фотић, *Света Гора*, 66; исти, „Институција амана и примања подаништва у Османском царству: пример сремских манастира 1693–1696”, *Историјски часопис* 52 (2005) 232.

²⁵ Термином бадухава биле су обухваћене различите надокнаде које нису проистичале из пољопривредне делатности и глобе за прекршаје. Нека ванредна давања су се такође ослањала на предосманске традиције попут ратног златника. Више о дажбинама у Сремском санцаку видети Н. Шулетић, *Сремски санцак*, 63–81.

су исплаћивали као колектив.²⁶ Поред тога, манастири су архијерејима договали одређене канонске дажбине, препознате од државе у повељама о постављењу (бератима) црквених великодостојника.²⁷

Шишатовац се помиње у првом османском пописном дефтеру читавог Сремског санџака из 1546. године, када је забележено да је манастир (именован Ремета) годишње плаћао држави 100 акчи.²⁸ Поређења ради, за манастир Крушедол, тада најзначајнији фрушкогорски манастир, истом приликом прописано је 600 акчи годишњих давања.²⁹ Десет година касније дажбине су увећане, те је у изводу из пописног дефтера из 1557. године забележено да годишња накнада од ушура износи 500 акчи.³⁰

Истовремено са стабилизацијом манастирске економије бележи се штовање Стефана Штиљановића. Како је обичај, први помени штовања налазе се у записима на богослужбеним књигама, литургијским и другим предметима.³¹ Први запис потиче из 1545. године и налази се у Панегирику из манастира Шишатовца. Ту се бележи како се у „храму Рођења Пресвете Богородице” налазе мошти „светог и праведног и дивног Стефана Штиљановића, српског деспота”.³² Ово је једино сведочанство које Стефану Штиљановићу пре 17. века приписује титулу деспота.³³ Уколико се запис прихвати као веродостојан, то би значило да је он уврштен у свете врло брзо после смрти, што често указује на институционалну подршку и политичку и друштвену функцију прослављања.³⁴

²⁶ А. Фотић, *Конфискација и продаја манастира*, 60; уп. Н. Шулетић, *Сремски санџак*, 174–176.

²⁷ Н. Шулетић, *Сремски санџак*, 172.

²⁸ Branislav Đurđev, „’Prodaja crkava i manastira’ za vreme vlade Selima II”, *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine* 9 (1957) 242; О. Зиројевић, *Поседи*, 109. Приликом проучавања дажбинског оптерећења треба узети у обзир да је реална вредност акче (османски сребрни новчић и обрачунска јединица) у обрађеном периоду опадала: 1572. године један венецијански дукат вредео је 60 акчи, да би до почетка 18. века однос био 1 дукат=360 акчи, Halil Sahillioğlu, „Акче”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* 2, İstanbul 1989, 224–227.

²⁹ О. Зиројевић, *Поседи*, 76.

³⁰ МСПЦ ТД 8371; уп. О. Зиројевић, *Поседи*, 109.

³¹ М. Васиљевић, *Култови светих*, 31–33.

³² Запис је испрва објављен савременом ћирилицом, према речима Илариона Руварца у: Љ. Стојановић, *Стари српски записи* 3, Београд – Сремски Карловци 1905, 53, потом га је објавио С. Петковић, „Збирка рукописа”, 56–57. Њега је приметио Мита Костић (М. Костић, *Стеван Штиљановић*, 72) а коментарисали су га и остали истраживачи (видети нап. 5).

³³ О томе видети даље у тексту.

³⁴ Овде можда треба подсетити на кивот с натписима из 1550. и 1551. године. Ипак, пошто ни први ни други не помињу димензије кивота нити идентитет реликвија, не можемо тврдити да је био направљен за мошти Стефана Штиљановића. О кивоту видети нап. 12.

Да се штовање развијало у наредним годинама потврђују османски документи – у којима је Шишатовац назван „манастиром Светог Стефана” – а међу њима је најстарији из 1557. године.³⁵ Затим, први (писарев) запис из помињаног Четворојеванђеља из 1560. године назива Стефана „светим и праведним кнезом”.³⁶ До осамдесетих година Шишатовац је именован манастиром Св. Стефана још два пута у османским документима.³⁷ Ови извори израз су двоструког процеса: прослављања Светог Стефана и грађења идентитета манастира као чувара његових моштију.

Занимљиво, четрдесетих година 16. века осликан је крушедолски храм, чиме су култови сремских деспота изнова подстакнути, док се постепено пишу и нови прославни списи.³⁸ Такође, средином 16. века први пут се помињу мошти Теодора Тирона у Хопову, после чега је манастир стекао углед и материјално напредовао, те се већ средином седамдесетих година истог века подиже нови храм.³⁹ Дакле, почетак османске власти у Срему обележен је стварањем новог култа, подстицањем већ постојећих и преносом моштију ранохришћанског мученика, те се може претпоставити да су монаси, ослањајући се на ходочашћа и приложнике, тиме подржавали опстанак манастира.

На ту везу можда би указивао благи пораст дажбинског оптерећења Шишатовца. Потврда из 1564. године прецизира да су на име десетка за места у оквиру међа (синора) манастира и у његовој околини монаси плаћали 500 акчи годишње, док су за остала давали у складу с обичајима.⁴⁰ Истих година манастир је изгледа прибавио нове поседе, те се у судској потврди (хуџет) из 1563. године бележи да је игуман од тројице становника Велике Ремете купио три ливаде за 605 акчи.⁴¹ У попису из 1566/67. године, тачан број различитих поседа није прецизиран,

³⁵ МСПЦ ТД 8371, 8372.

³⁶ Видети нап. 12. Преостали рукописи из шеснаестог века немају датиране записе, те се на основу тога не може поуздано закључивати о развоју штовања.

³⁷ МСПЦ ТД 8375; Bruce McGowan, *Sirem Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*, Ankara 1983, 105, уп. О. Зиројевић, *Поседи*, 109. Осим под тим именом манастир је забележен и као Велика Ремета (1563, 1571), а једном и као Свети Никола (1579), да би у 17. веку искључиво био именован као Шишатовац, МСПЦ ТД 8373, 8374, 8376, 8377, 8379, 8381, и др.

³⁸ Мирослав Тимотијевић, *Манастир Крушедол 1*, Београд 2008, 229–249; М. Васиљевић, *Култови светих*, 143–147.

³⁹ О. Зиројевић, *Поседи*, 105–106; даљу литературу видети у: М. Тимотијевић, *Манастир Крушедол 1*, 33.

⁴⁰ МСПЦ ТД 8375; уп. О. Зиројевић, *Поседи*, 109.

⁴¹ ТД 8374. О. Зиројевић наводи да је купац „калуђер Акиман”, но чини се извеснијим да је писар забележио донекле искварен облик речи игуман као лично име, будући да се монах управо тако могао представити на суду, О. Зиројевић, *Поседи*, 109.

већ је уопштено наведено да су међе манастирских винограда, башти, ливада и њива забележене у хуџетима и потврдама у рукама монаха. Од тада, манастир је плаћао годишње 650 акчи на име ушура на вино и пољопривредне производе, овчарине, надокнаде на кошнице и других дажбина.⁴² Пошто нису поседовали тапије, за целокупно имање и зграде на њему морали су да плате једнократну надокнаду у износу од 26.000 акчи. Нагли скок у плаћаном износу повезан је са тзв. „продајом манастира”.⁴³ О томе сведочи и хуџет издат 1570. године. Чавуш Синан, задужен за издавање тапија „на винограде, баште и засејану земљу која припада манастирима у Сремском санџаку”, изјавио је на суду да је тројици шишатовачких монаха предао тапију на поседе у тачно одређеним границама за које су дуговали наведену годишњу надокнаду.⁴⁴ Како је Крушедол, као најбогатији манастир, морао да плати највећи износ откупа од свих фрушкогорских манастира, читавих 32.000 акчи,⁴⁵ сазнајемо да је за само неколико деценија разлика у вредности поседа између Шишатовца и Крушедола постала знатно мања.

Истовремено са ширењем поседа и њиховим откупом, братство је радило на обнови зграда у самом манастиру. Тако су 1563. године добили дозволу за подизање пекаре и још једне зграде на месту на којем су се оне налазиле пре османског освајања.⁴⁶ Осам година касније (1571) игуман је добио дозволу за украшавање делова унутрашњих двери манастирске

⁴² В. McGowan, *Sirem sancağı*, 105, уп. О. Зиројевић, *Поседи*, 109.

⁴³ „Продаја манастира” везује се за прве године власти султана Селима II (1566–1574) и потврђена је у свим европским провинцијама Османског царства. Наиме, шејхулислам Ебусууд, врховни правни ауторитет, ревидирао је верске задужбине и земљишне односе у циљу уподобљења османске административне праксе шеријату. Како су имања углавном била у поседу манастира пре успостављања османске власти, монаси су своја права већином заснивали на појединачним судским или царским одлукама, али неопходне тапије нису поседовали. Додатно, у случају да су земљу држали као вакуф, оспорена је валидност ранијих увакуфљења. Стога је донета одлука да се земља без одговарајућих тапија и она неправилно завештана одузме и да се манастирима да право да откупе своје пређашње поседе. На тај начин обезбеђени су велики приходи за државну касу, а многи манастири стављени су у изузетно тежак положај. Више о томе с прегледом литературе видети у: А. Фотић, „Конфискација и продаја манастира”, 45–77.

⁴⁴ МСПЦ ТД 8377, уп. О. Зиројевић, *Поседи*, 110.

⁴⁵ В. Ђурђев, „Prodaја crkava i manastira”, 244; М. Тимотијевић, *Манастир Крушедол*, 33.

⁴⁶ МСПЦ ТД 8373. Дозволу је издао извесни Ибрахим у „логору тврђаве Илок”, а насловљена је на монахе „Велике Ремете, манастира Сремског острва”. О. Зиројевић идентификује овај манастир као Шишатовца, вероватно због тога што је ближи Илоку од друге Велике Ремете, О. Зиројевић, *Поседи*, 109.

цркве.⁴⁷ Такође, гргуревачки кадија је 1579. године издао потврду за изградњу пећнице за хлеб уза зид пекаре.⁴⁸

Потоње деценије донеле су постепено увећање годишњих дажбина државној благајни. Попис из 1578. године бележи суму од 750 акчи годишњих давања.⁴⁹ Ипак, не може се са сигурношћу утврдити да ли је увећање последица ширења манастирских поседа или постепеног откупа раније одузетих имања. Олга Зиројевић износи претпоставку да су имања откупљивана на рате и да је последња у износу од 4.000 акчи плаћена 1578. године.⁵⁰ У потврди начињеној исте године наведено је да су монаси, уз царску дозволу, поред раније откупљених „винограда, башти, манастирских места и осталог”, плативши 3.000 акчи откупили и новоизграђене зграде (две куће и шталу), винограде, баште и другу имовину.⁵¹

Један извод из поменутог пописног дефтера из 1578. године сведочи да је уследило даље увећање дажбинског оптерећења на 800 акчи годишње (на име „шеријатских ушурских надокнада и државних дажбина”) и да је Шишатовац имао две воденице у атару села Лежимир.⁵² Последњи пописни дефтер из периода 1588–1595. бележи нови пораст дажбина.⁵³ Извод из тог документа, из 1591. године, показује да је манастир увећао свој посед на три воденице у селу Мали Лежимир. Поред набрајања

⁴⁷ МСПЦ ТД 8376. И овога пута смо се одлучили за читање игуман уместо „Акиман”, уп. О. Зиројевић, *Поседи*, 109.

⁴⁸ МСПЦ ТД 8381.

⁴⁹ О. Зиројевић, *Поседи*, 110.

⁵⁰ Исто, 110.

⁵¹ МСПЦ ТД 8379, уп. О. Зиројевић, *Поседи*, 110.

⁵² МСПЦ ТД 8380. О. Зиројевић претпоставља да су дати млинови откупљени стари поседи јер је мала могућност да је братство, притиснуто плаћањем откупа, могло стећи нова имања другим путем осим поклона, О. Зиројевић, *Поседи*, 110. У манастирском архиву су пак сачувана два хуцета који се изгледа односе управо на ове воденице. Прва потврда је из 1539. године и описује купопродају воденице између улуфџије Јусуфа и попа Лазара. Друга је из 1575. године и сведочи о продаји воденице заима Ибрахим-бега заиму Хурему. Није необично да монаси приликом стицања поседа над одређеном имовином преузму и претходну документацију која се на њу односи. Остаје, међутим, нејасно када су воденице припале манастиру. Ако се хуцети односе на две различите воденице, то би значило да је бар једна у посед манастира дошла непосредно пре пописа (између 1575. и 1578. године). Да ли су у посед манастира дошле поклоном остаје нејасно, јер документи такав поклон не потврђују, МСПЦ ТД 8369, 8378. Манастир свакако јесте добијао поклоне од локалног становништва, о чему сведочи дар становника оближњег села (један коњ и 12 волова), МСПЦ ТД 8382.

⁵³ О. Зиројевић, *Поседи*, 110.

других поседа, наводи се да је Шишатовац годишње дуговао 1.000 акчи на име ушура на вино и житарице, овчарине и осталог.⁵⁴

Економска стабилизација и напредовање манастира у 16. веку могли су створити услове за подстицај штовању Стефана Штиљановића, о чијем трајању сведочи запис из 1589.⁵⁵ Оно је, природно, заокружено прославним списима, који су истовремено израз процеса штовања, његова кодификација али и знак развитка.⁵⁶ За празник 4. октобра састављени су Повесно слово, Похвално слово и Служба којим је свети слављен као узорни угарски властелин.⁵⁷ Најшире се могу датовати између половине 16. века и најстаријих познатих преписа, насталих на почетку друге четвртине 17. века.⁵⁸

Прозни списи пак садрже податке који показују да они нису настали убрзо по почетку штовања. Писац Повесног слова наводи да му је живот светог непознат, да је покренут на дело „многа лета од представљења светог” и да му је један митрополит заповедио да пише а да га је други благословио.⁵⁹ Наводи и да чуда светог не престају од смештања у Шишатовац „до данас”, што, иако образац, може указати на временску удаљеност.⁶⁰ Поред тога, истиче да су његови извори усмени: да је слушао о светом, као и да су му неки „поведали” о супрузи Јелени.⁶¹ Током текста често претпоставља, односно истиче да „мисли” (да му се „чини”) да се нешто збило.⁶² И у Похвалном слову налазимо исте напомене, иако у сведенијем облику, јер је природа списа подразумевала реторску похвалу.⁶³ Дакле, можемо претпоставити да је писац био удаљен од живота Стефана Штиљановића макар неколико деценија.

То не значи да су прозни списи први настали. Ђорђе Трифуновић је претпоставио да је неки облик Службе настао у 16. веку а да је она

⁵⁴ МСПЦ ТД 8383. Исти број млинова налази се у извештају визитације из 1753. године, О. Зиројевић, *Поседи*, 110.

⁵⁵ Љ. Стојановић, *Стари српски записи* 3, 57.

⁵⁶ О месту прославних састава у штовању светих видети М. Васиљевић, *Култови светих*, 31–39.

⁵⁷ Тако се у Повесном слову дословно назива: Томислав Јовановић, „Похвално и Повесно слово деспоту Стефану Штиљановићу”, *Књижевна историја* 10/38 (1978) 369.

⁵⁸ Датирање преписа начињено је према воденим знацима, док о Повесном слову сведочи и запис који га је пратио, Ђорђе Трифуновић, „Белешке о делима у Србљаку”, у: *О Србљаку. Студије*, ур. Димитрије Богдановић, Београд 1970, 346. О запису видети ниже.

⁵⁹ Т. Јовановић, „Похвално и Повесно слово”, 360.

⁶⁰ Исто, 370.

⁶¹ Исто, 361–363.

⁶² Исто, 361–364, 369.

⁶³ На пример видети: исто, 346–347.

коначни облик добила укључивањем садржаја из Повесног слова.⁶⁴ Стога, како је најстарији препис потпуне Службе датиран у другу четвртину 17. века, састављање Повесног слова могло би се сместити између последњих деценија 16. и прве четвртине 17. века.

Међузависност Службе и Повесног слова потврђују исти библијски узор, теме и, посебно, опис штовања по преносу моштију. Реч је о епизоди коју налазимо у сва три списка, што сведочи о њеном значају. Ми ћемо је поменути у контексту култа Стефана Штиљановића, док ћемо могућа тумачења о положају Пећке патријаршије и односу са Цариградском патријаршијом оставити по страни.

Природно, највише података доноси Повесно слово.⁶⁵ По опису полагања моштију у цркву писац наводи да свети непрестано лечи људе од разних болести и нечистих духова. Међутим, они који не верују одлазе празни. Даље наводи да људи питају „и где су сада?“, мислећи на мошти, што указује на очекивање помоћи која, изгледа, није стигла. Описује и како је сам чуо од неког „ко је мислио да је мудар“ исте речи и да је ђаво тај који је усадио „хулне мисли у њихова срца“. Због тога је рука светог однета у „град ц(а)р(ь)ствѣщїи“ где је „тогда патриаршѣствѣщїи“ видео и разумео благодат на њој, те потврдио њену светост.⁶⁶ Потом је рука била враћена у манастир и била положена на „своје место“. У Похвалном слову писац се позива на маловерне, док се у Служби помиње и ношење руке у „царствујући град“.⁶⁷

Сумњу у чудотворност моштију налазимо средином 15. века у случају прослављања Светог Луке у Смедереву, вероватно у тренутку када је вера у моћ светих да заштите вернике од Османлија пољуљана.⁶⁸ Стога би се неверица могла тумачити опет у друштвеном и политичком контексту као последица неповољних збивања у Царству, економски ослабљеном дугим ратовањем с Хабзбурзима и Ираном, и општег положаја хришћана и монаха током немирних времена.

Овде је најважније то што је рука светог однета у Цариград ради провере (светачког) идентитета.⁶⁹ Поред тога, утисак да је писац Повесног

⁶⁴ Ђ. Трифуновић, „Белешке о делима у Србљаку“, 347–348.

⁶⁵ Видети приповест у: Т. Јовановић, „Похвално и Повесно слово“, 370–371.

⁶⁶ Исто, 371.

⁶⁷ Исто, 353. У Служби се наводи да су „многи људи“ сумњали у свечево нераспаднуто тело, те су „рѣкоу цѣлаб'нѣю штецляють и съ нѣю постизаю град ц(а)р(ь)ствѣщїи“ где је „тогда с(вѣ)т(нѣ)ствѣщїи“ потврдио да је реч о светим моштима, Томислав Јовановић, „Служба св. Кнезу Стефану Штиљановићу“, *Археографски прилози* 6–7 (1984–1985) 218.

⁶⁸ О томе видети М. Васиљевић, *Култови светих*, 254–255.

⁶⁹ Јелена Дергенц сматра да ова епизода припада измишљеној традицији, осмишљеној јер Штиљановић није припадао кругу уобичајених светаца (попут деспота Бранковића) нити

слова сведочио тим збивањима упућује на претпоставку да је писање уследило управо после повратка из Цариграда, са жељом да се култ утврди и подстакне овом приповешћу. Помен двојице митрополита као наручиоца сведочи да је култ у том тренутку имао и црквено-политичку функцију. Стога, било да је епизода била стварна или измишљена, она означава изузетно важан догађај у прослављању Стефана Штиљановића.

Сахрана Стефанове супруге Јелене у Шишатовцу, о чему сведочи Повесно слово, такође може указати на планско обликовање култа.⁷⁰ Наиме, по Стефановој сахрани Јелена је отишла у „немачку земљу”, међутим, кад су до ње стигле вести о проналаску моштију, она је дошла на поклоњење, после чега се замонашила у манастиру „са оне стране Фрушке горе” и добила име Јелисавета.⁷¹ После смрти сахрањена је у припрати Шишатовца. Иако ови редови не говоре о Јеленином штовању, смештање брачног пара у исту цркву подсећа на крушедолски модел. Ипак, пошто о овоме сведочи само један спис, може се претпоставити да стварање сећања на њу у том тренутку није било од највећег значаја.

Да је прослављање Светог Стефана било предмет старања црквених великодостојника потврђује запис покрај најстаријег преписа Повесног слова. Он се налази у шишатовачком минеју за октобар, данас у Библиотеци Српске патријаршије у Београду [=ПБ] број 56. Повесно слово и запис дело су вероватно истог писара, и сведоче о настанку преписа у време патријарха Пајсеја, 1631. године „повеленијем и благословенијем” београдског и сремског митрополита Авесалома 3. октобра.⁷² Да ли би Авесалом могао бити један од митрополита који су поручили састављање овог списка, остаје отворено питање. Помен патријарха Пајсеја (1614–1647) највероватније је у вези с његовом посетом Шишатовцу, о чему сведочи запис у манастирском Поменику. Ту је, чини се, патријарх самостално записао 7. октобра 1631. године да је дошао у манастир Шишатовац са

је умро подвижничком смрћу, при чему је сам пећки патријарх био заузет успостављањем црквене организације, Ј. Дергенц, „Мошти св. Стефана”, 96–97. Ова епизода поменута је али не и подробно коментарисана у: Мирослав Тимотијевић, „Визитација манастира Шишатовца у XVIII веку. Прилог истраживању ефемерног спектакла”, у: *Манастир Шишатовац*, 343. Поставља се питање зашто шишатовачки монаси не би, уколико су стварали предање, навели да је пећки патријарх потврдио светост моштију или зашто не би неком приповешћу о чудима подржали култ? О тим методама уп. Anthony Kaldellis, „The Hagiography of Doubt and Scepticism”, in: *The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography 2: Genres and Contexts*, ed. Stephanos Efthymiadis, Ashgate 2014, 453–477.

⁷⁰ Да се супруга Стефана Шкиљановића заиста звала Јелена потврђује даровница из 1535. године, Р. Seletković, „Stefan Štiljanović”, 25–26.

⁷¹ Т. Јовановић, „Похвално и Повесно слово”, 368–372.

⁷² ПБ 56, 50v; Љ. Стојановић, *Стари српски записи* 3, 59. Више о овом рукопису в. даље.

митрополитом Авесаломом на поклоњење Светом Стефану.⁷³ То би указивало на његово присуство прослави 4. октобра, због чега је преписано Повесно слово. Уколико се може веровати запису испред Кратког повесног слова, управо то је био случај.⁷⁴ Посета патријарха и митрополита морала је утицати на утврђивање култа и подизање угледа манастира.⁷⁵ О томе додатно сведочи кивот за Стефана Штиљановића, датиран у 1630/31. годину и могуће такође везан за патријархову посету.⁷⁶

У доба патријарха Пајсеја налазимо и најстарији траг о ширењу култа изван Шишатовца – из 1620. године потиче представа Стефана Штиљановића у Цркви Св. Николе у Градишту код Петровца, занимљиво поред Теодора Тирона.⁷⁷ Стефан на представи не носи владарску титулу нити ношња одаје владарски статус, док су на свитку исписане речи из Јеванђеља по Матеју које налазимо и у Повесном слову.⁷⁸ Сликање покрај светог ратника из Хопова и понављање цитата који одражава најважнију одлику светачког лика Стефана Штиљановића указују на свесно ширење штовања са Фрушке горе.

За патријарха Пајсеја може се узети и прво преобликовање светачког лика Стефана Штиљановића. Наиме, запис испред Кратког повесног слова идентификује управо Пајсеја као аутора: наводи се да је с митрополитом Авесаломом дошао у манастир 3. октобра, да је „својеручно” написао „кратку повест” и да је манастирски кондак и „книгџ Светог Стефана” однео са собом да препише у Пећки цароставник.⁷⁹ Како се посета помиње у другим записима, као и патријархов лични преписивачки рад, чини се да му се може поклонити поверење.⁸⁰

⁷³ С. Петковић, „Збирка рукописа”, 71. Преостали записи у Поменику умногоме се подударају са записима на крају списка из ПБ 56, те се стиче утисак да су одатле преписани у Поменик. Како је рукопис изгубљен, не може се проверити дуктус писара и ова теза потврдити.

⁷⁴ О томе видети ниже у тексту.

⁷⁵ То је коментарисала и Ј. Дергенц, „Мошти св. Стефана”, 99–100.

⁷⁶ Верена Хан, „Интарзивни њивот Стефана Штиљановића у манастиру Шишатовцу”, у: *Манастир Шишатовца*, 205–213. Патријархову посету и израду кивота повезао је: М. Тимотијевић, „Визитација”, 344.

⁷⁷ Р. Зарић, „Лик Стефана Штиљановића”, 72.

⁷⁸ Исто. Овај податак додатно подржава тезу о првој четвртини 17. века као горњој граници настанка Повесног слова.

⁷⁹ С. Петковић, „Збирка рукописа”, 58.

⁸⁰ Томислав Јовановић, *Књижевно дело патријарха Пајсеја*, Београд 2001, 33–34. О проблему ауторства патријарха Пајсеја и о преписима Кратког повесног слова видети исти, „Кратко повесно слово”, 73–76.

Кратки спис могао је функционисати као пролошко житије, при чему би оно представљало израз „историзације житија”.⁸¹ Тако је Стефан Штиљановић приказан пре свега као историјска личност, а не као светац, и смешта се у контекст српске историје на начин сродан Пајсејевом. Наиме, он „постаје” последњи српски деспот.⁸² Тако је, према спису, Стефан дошао у Срем после смрти Јована Бранковића на позив Јелене Јакшић, сместио се у град Моровић, добио деспотско звање, потом отишао угарском краљу Владиславу с мноштвом српског народа и добио град Шиклеуш, где је умро 1515. године. Приповест о откривању моштију и преносу сродна је оној из Повесног слова и смешта се у 1543. годину.⁸³

Разлог за промену идентитета делује јасан – у оближњем Крушедолу налазиле су се мошти деспотске породице, с којом је Стефан сада чинио јединствени владарски низ. Истовремено, српска прошлост, виђена кроз животе српских владара, добила је нови просторни и временски оквир. Он је на изванредан начин потврђивао ингеренције пећког патријарха на северу.⁸⁴ Уколико патријарх Пајсеј није био аутор, спис се вероватно може приписати његовом савременику и познаваоцу његовог програма. На свете Бранковиће подсећа и пажња посвећена повратку супруге Јелене на Фрушку гору, њеном монашењу и сахрани у овом сведеном спису, што сведочи о важности њеног лика за манастир Шишатовач, иако није била реч о светачком штовању.⁸⁵

Ипак, то не значи да Повесно и Похвално слово излазе из употребе. Пре, настанак Кратког повесног слова сведочи да се развија својеврсна

⁸¹ О „историзацији” на примеру житија краља Стефана Првовенчаног и цара Уроша видети у: Marija Vasiljević, „Between Hagiography and Historiography: Commemorating the Saints and Remembering the Past in the Seventeenth Century in the Patriarchate of Peć”, in: *Writing History in Ottoman Europe, 16–18th Centuries*, ed. Ovidiu-Victor Olar & Konrad Petrovsky, Brill 2023 (у штампи). У том погледу, Кратко повесно слово обимом и начином приповедања блиско је Синаксарском житију цара Уроша, уп. Т. Јовановић, „Кратко повесно слово”, 77; исти, *Књижевно дело*, 281–283.

⁸² Треба имати на уму да владарска лоза, коју налазимо у Опширном житију цара Уроша не обухвата сремске Бранковиће (Т. Јовановић, *Књижевно дело*, 289–294, 302–304), што свакако не значи да су они били непознати патријарху, него да у контексту хагиографије није сматрао да је неопходно да их помене.

⁸³ Т. Јовановић, „Кратко повесно слово”, 77. Овај податак не оспоравају познати подаци – Стефан се последњи пут помиње 1540. године, у претходним прославним саставима наводи се да су мошти пренете „по неколико лета”, „не по много времена”: исти, „Похвално и Повесно слово”, 351, 367, односно да је у земљи „довољно пребивао”: исти, „Служба св. Кнезу Стефану”, 205 а у запису из 1545. је светац.

⁸⁴ Питање ингеренција чини се да је било уткано у честе визитације пећког патријарха. О томе видети: М. Vasiljević, „Between Hagiography and Historiography”.

⁸⁵ Т. Јовановић, „Кратко повесно слово”, 77.

полифонија сећања на Стефана Штиљановића.⁸⁶ Она је одлика развијенијих култова, какав је био и Стефанов, што је посведочено писањем и преписивањем различитих списа, митрополијским старањем о култу, сликањем у удаљеним крајевима Пећке патријаршије, посетом патријарха Пајсеја и митрополита Авесалома и преобликовањем светачког лика. Ове делатности пратило је економско јачање.

О економском порасту сведочи градитељска делатност.⁸⁷ Монаси су септембра 1618. године добили дозволу да поправе манастирску чесму и да изграде амбар.⁸⁸ Од посебног значаја су оправке манастирских зграда после посете патријарха Пајсеја и преписивања прославних састава. Тако су монаси априла 1641. године добили дозволу од гргуревачког кадије да из темеља обнове трпезарију.⁸⁹ Шест година касније, 1647. године, затражена је и добијена дозвола од заступника сремског санџакбега да се обнови срушена манастирска црква „без увећања и тачно на пређашње стање”.⁹⁰

Из истог периода (1646. или 1647) потиче и један веома оштећени хуцет. Може се прочитати да су „главешине монаха” затражиле и добиле дозволу да обнове једну грађевину – њен кров и зид. Тирилични запис на полеђини, иако и сам непотпуно сачуван, прецизира да је дата грађевина заправо трпезарија.⁹¹ Вероватно се обнова трпезарије, започета 1641. године, протегла на наредне године или је било проблема с грађевинским радовима, те су монаси поново тражили дозволу за неометан рад. Попут овог објекта, и радови на цркви су потрајали. Тако су 20. јуна 1654. године

⁸⁶ О полифонији сећања као важној одлици прослављања светих видети: М. Васиљевић, *Култови светих*.

⁸⁷ О. Зиројевић, *Поседи*, 111–112.

⁸⁸ МСПЦ ТД 8384.

⁸⁹ У Османском царству важећи шеријатски прописи о немуслиманским богомољама забрањивали су градњу нових а дозвољавали поправку и обнову старих без икаквих проширења. Међутим, постоје бројни примери заобилажења забрана. Иако се у овом случају ради о световном објекту, он је посматран као део целине и био је подвргнут наведеним прописима. Документ стога садржи детаљне мере трпезарије. О градњи и обнови црквених грађевина у Османском царству видети у: Rossitsa Gradeva, „Ottoman Policy towards Christian Church Buildings”, *Études balkaniques* 4 (1994) 14–36.

⁹⁰ МСПЦ ТД 8391. Дозвола за обнову „до темеља порушеног манастира” из 1634. године, која се спомиње у литератури, не налази се међу сачуваним документима, док се у преводу регеста може пронаћи само један документ из те године који се односи на обнову келија манастира Мала Ремета. Вероватно је тај податак у историографију ушао преко оригиналног регеста, у коме се документ о поправци трпезарије погрешно датује у 1634. годину, без прецизирања која се зграда обнавља, уп. Бошко Стрика, *Српске задужбине фрушкогорски манастири*, Загреб 1927, 143; В. Матић, „Фрушкогорски манастири”, 60; О. Зиројевић, „Имање манастира Шишатовца”, 331.

⁹¹ МСПЦ ТД 8393.

монаси затражили од кадије у Гргуревцима дозволу да хитно поправе и покрију кров цркве, што им је одобрено.⁹²

Истовремено с овим знацима економског бољитка, налазимо трагове о ширењу култа Стефана Штиљановића. Утицајем Кратког повесног слова или, можда, усменом традицијом о Стефану као српском деспоту, може се објаснити његова представа у Хопову из 1654. године, где је насликан у низу српских краљева и деспота у владарској одори.⁹³ У исте године може се сместити препис Службе Стефану Штиљановићу у минеју за октобар – конволуту – за манастир Хопово, данас у МСПЦ 147.⁹⁴ Пошто је дело посебног писара и накнадно увезана у рукопис, претпостављено је да је преписана у Шишатовцу,⁹⁵ можда управо ради ширења прослављања шишатовачког свеца. Како је непотпуна, Томислав Јовановић је претпоставио да су је пратили преписи Повесног и Похвалног слова.⁹⁶ Поред представе у владарском низу и преписа Службе, о полифонији сећања сведоче записи и натписи у којима он носи титулу кнеза или је само назван светим.⁹⁷ Поред тога, они показују колико је идентитет манастира био неодвојив од култа његовог свеца.

Хоповски препис Службе припада добу патријарха Максима (1656–око 1673), о чијој посети Шишатовцу 1666. године сазнајемо из записа на крају Повесног слова из ПБ 56.⁹⁸ Она би могла бити део програма подршке култовима светих, међу које се убраја и рад на установљењу култа патријарха Пајсеја.⁹⁹ Већ је истакнуто колико посета врховног архијереја може утицати на развој култа и побољшање економских прилика. О другом сведочи позлаћени кивот „храма рођења Богородице,

⁹² МСПЦ ТД 8396.

⁹³ Р. Зарић, „Лик Стефана Штиљановића”, 74. Натпис је оштећен, али се због места у поворци посредно може закључити да је он носио титулу деспота. Из овог периода није сачуван ниједан лик Стефана Штиљановића на иконама: Миљана Матић, *Српски иконопис у доба обновљене Пећке патријаршије 1557–1690*, Београд 2017, 167.

⁹⁴ Служба је на странама 29г–41в. Хартија на којој је исписана Служба потиче из 1658. године, Ђ. Трифуновић, „Белешке о делима у Србљаку”, 347. У истом рукопису налази се Служба Стефану Бранковићу (65г–81в), те он бележи зрачење фрушкогорских култова.

⁹⁵ Исто.

⁹⁶ Т. Јовановић, „Служба св. Кнезу Стефану”, 194.

⁹⁷ Видети датоване примере у: Љ. Стојановић, *Стари српски записи* 1, 370, 387, 402–403; С. Петковић, „Збирка рукописа”, 32, 38, 52, 67.

⁹⁸ ПБ 56, 50в; Љ. Стојановић, *Стари српски записи* 1, 396. Сродан запис налазимо у Поменику манастира Шишатовца, С. Петковић, „Збирка рукописа”, 71. О патријарховој визитацији ових крајева в. Јован Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Београд 1950, 333.

⁹⁹ О томе видети: Даница Поповић, „Култ и гроб патријарха Пајсија – нова сазнања и тумачења”, *Зограф* 45 (2021) 187–208, с прегледом старије литературе.

где су и мошти светог Стефана” из 1669. године.¹⁰⁰ Из тих година потиче најстарији познати запис у којем је Стефан назван краљем.¹⁰¹ Он сведочи о даљем усложњавању слике о светом.

Седму и осму деценију обележили су ширење манастирских поседа и појачана комуникација с централним властима. Није познат тачан датум, али у 17. веку Шишатовац је стекао рибњак Акалова код баношторске скеле. Монаси су 1667. године добили потврду за слободно коришћење језера за 600 акчи годишње.¹⁰² Ипак, имали су проблеме у притежавању овог поседа. У хуцету из 1669/70. године наводи се да је „баношторски скелеција” (вероватно емин скеле) оспоравао права монаха али су их они доказали одговарајућим документима.¹⁰³ Ферманом султана Мехмеда IV (1648–1687) из 1669. године везир Мехмед-паша и илочки кадија обавештени су да су се монаси жалили да им се прети одузимањем права на језеро иако им је оно раније потврђено „тапијом и хуцетом”. После увида у дате документе, наложено је да се онемогући њихово даље ометање.¹⁰⁴ Рибњак је 1684. године опет био предмет спора око плаћања дажбина, овог пута између извесног Осман-бега из Сремске Митровице и неколико немуслимана, чија повезаност с манастиром није наведена. Међутим, да је Шишатовац био укључен у случај потврђује кадијина белешка да су оптужени као доказ показали раније поменути потврду.¹⁰⁵

Бројне дозволе и други типови докумената сведоче не само да су монаси били добро упознати с османском правном праксом, већ и да је манастиром добро управљано и да је вођена брига о архиву. Наиме, свако угрожавање права нагонило је братство да се обраћа како представницима власти у провинцији тако и самом султану. Почетком августа 1637. године представници манастира обрели су се на суду у Гргуревцима, где су успешно поднели жалбу на неправду коју им је чинио један јаничар.¹⁰⁶ Даље, када се на суду није могло наћи решење, монаси су се

¹⁰⁰ Поред поменутог, у запису на кивоту наводе се имена јеромонаха, игумана (Илариона), мајстора и златара који су учествовали у прављењу кивота, Љ. Стојановић, *Стари српски записи* 1, 402–403.

¹⁰¹ С. Петковић, „Збирка рукописа”, 46.

¹⁰² МСПЦ ТД 8399, уп. О. Зиројевић, *Поседи*, 110.

¹⁰³ Овај документ није до данас сачуван, већ о његовом садржају сазнајемо само на основу регеста, В. Матић, „Фрушкогорски манастири”, 63; О. Зиројевић, *Поседи*, 110.

¹⁰⁴ Занимљиво је да се у овом документу наводи да се рибњак налазио у поседу манастира још пре османског освајања, мада је могуће да је реч о фрази којом су монаси додатно утврђивали своја права, МСПЦ ТД 8400.

¹⁰⁵ МСПЦ ТД 8409, уп. О. Зиројевић, *Поседи*, 111.

¹⁰⁶ Оптужили су га да је на путу ранио Коју, највероватније манастирског слугу. Пошто су за то имали двојицу сведока из Сремске Митровице, кадија је прихватио њихову оптужбу, МСПЦ ТД 8387.

обраћали службеницима провинцијске администрације на нивоу санџака и беглербеглука. Тако је априла 1660. године један монах затражио од мутеселима да му се помогне око хватања и повратка његовог одбеглог брата (вероватно монашког сабрата).¹⁰⁷ Нешто касније, 1661/62. године, будимски валија (беглербег) издао је наредбу за варадинског кадију да се онемогући продаја млинова противна шеријатским одредбама, јер су они „од давних времена” у притежавању монаха Шишатовца.¹⁰⁸

Различити представници провинцијских власти могли су, када им се то чинило корисним, оспоравати одређена манастирска права или покушавати да изнуде неправедне надокнаде, што само истиче колико је било важно да монаси познају функционисање суда како би се одбранили. Када је 1678. године Дели Махмуд, кога је именовано заступник сремског санџак-бега, кајмакам Али-ага, изнео на суду извештај о жалби путника на путу ка Илоку да је монах Кипријан копањем пута стварао препреке пролазницима, судски истражитељ је оповргао ову оптужбу устврдивши да монах јесте ископао јендеке, али на путу који је водио од манастира „ка винограду, башти и брдима” те да такви радови не ометају саобраћај.¹⁰⁹ Следеће, 1679. године, монаси су поново били предмет тужбе сремског кајмакама који је послао истражитеља у манастир да провери гласине да монаси крију, хране и помажу „хајдуке разбојнике”, и договарају се с њима. Када су монаси на суду негирали ове оптужбе, становници Велике Ремете и Лежимира посведочили су о добром владању монаха, изјавили су да су њихови јемци, као и да ће се сви заједно побринути уколико се учини неки прекршај.¹¹⁰

Монахе су пред судом најчешће представљали чланови братства који су добро познавали османску административну и судску праксу, а често је то био игуман. О томе би могао да посведочи низ докумената из осамдесетих година 17. века. Монах Лефтерије искористио је султаново

¹⁰⁷ МСПЦ ТД 8397. Мутеселим је представник провинцијског управника, надлежан за административне послове на локалу.

¹⁰⁸ МСПЦ ТД 8430; В. Матић, „Фрушкогорски манастири”, 62; О. Зиројевић, *Поседи*, 112. Документу недостаје неколико центиметара с леве стране, те се садржај може само делимично реконструисати. Између осталог, недостаје и датум, али он се може пронаћи у регесту. Оно што унеколико доводи датирање у питање јесте ћирилична забелешка на полеђини, која наводи да се документ односи на „воденицу што тече од Лежимира у лето 7084”, што би одговарало 1575/1576. Да ли се ради о писаревој грешци или не, за сада је немогуће утврдити.

¹⁰⁹ МСПЦ ТД 8405.

¹¹⁰ МСПЦ ТД 8407. Више о институцији јемства с литературом видети у: Огњен Крешић и Мирослав Павловић, „Институција колективног јемства (kefalet) у османској правној теорији и пракси током транзиционог доба”, *Зборник Матице српске за друштвене науке* 174 (2/2020) 167–183.

присуство код Београда 1684. да преда жалбу на четворицу монаха који су продали извесне ствари и животиње у манастирском власништву, после чега су пребегли у други кадилук. Мехмед IV издао је ферман да се ситуација испита и да се манастирска имовина врати.¹¹¹ Даље, на суду у Гргуревцима на захтев монаха Лефтерија издат је хуцет 26. марта 1687. године, којим је он повратио своју имовину (одређену количину овса и жита), конфисковану од повереника државне благајне, јер се налазила међу оставштином једног становника Сремске Митровице. Пошто су комшије преминулог потврдиле Лефтеријев исказ, прописано је да му се роба врати.¹¹² Да је овај способни монах био шишатовачки игуман указује једно недатирано писмо у ком се наводи да је извесни монах побегао из Шишатовца поневши са собом једну пушку, коња и коњску опрему, те се позивају сви дужносници да помогну проигуману „Јелефтерију” да одбеглог монаха ухвати и врати у манастир.¹¹³

Наведени документи пружају увид у манастирски живот и економију, али недостатак пописних дефтера отежава систематично праћење укупног дажбинског оптерећења Шишатовца током 17. века. Последњи податак о годишњим дажбинама потиче из 1687. године. Тада је господар зеамета у оквиру кога су се налазили манастирски поседи, заим Махмуд, изјавио на суду у Сремској Митровици да је у царском дефтеру регистровано да му „становници манастира” дугују годишње одсеком 800 акчи ушура. Међутим, пошто су они признали да су претходним господарима земље плаћали 1200 акчи, са закашњењем је преузео увећану суму.¹¹⁴

Економско јачање током друге половине 17. века и изузетну манастирску предузимљивост пратио је даљи рад на култу Стефана Штиљановића. Године 1675. настаје последњи познати препис Службе Стефану Штиљановићу из периода османске власти. Он је познат само на основу записа у ком се наводи да препис настаје „по наредби и издатку... јеромонаха... Јефрема Шишатовчанина” али је то учињено у

¹¹¹ МСПЦ ТД 8410.

¹¹² МСПЦ ТД 8412.

¹¹³ МСПЦ ТД 8435.

¹¹⁴ Том приликом Махмуд је од монаха преузео ушур на винограде, као и половину кејла проса од укупно произведених пет кејла (1 кејл износио је 25,65 кг). Као представник манастира именован је монах Јелефтије, но и поред сличности имена, различити патроними онемогућују да се са сигурношћу утврди да ли је у питању иста особа као спомињани Лефтерије, МСПЦ ТД 8411. Скрнули бисмо пажњу на помињање „царског дефтера”, за који се наводи да је састављен 1685/1686. године. Овај податак звучи мало вероватно, не само због тога што је прихваћено да пописни дефтери нису састављани у овом периоду, већ и с обзиром на то да су у питању ратне године. За сада се околности настанка овог документа не могу са сигурношћу објаснити.

манастиру Хопову, где се налазе мошти Теодора Тирона.¹¹⁵ Овај запис сведочи о свесном и намерном ширењу штовања Стефана Штиљановића у друге крајеве Фрушке горе, но питање је у којим околностима и с којим разлогом. Истих година, односно 1680, на поклоњење моштима долази београдски митрополит Пајсеј, који о томе оставља запис на крају Повесног слова.¹¹⁶

За другу половину 17. века може се везати својеврсно утврђивање култа и у Шишатовцу. Наиме, Служба, Похвално и Повесно слово, преписани као засебне кодиколошке целине почетком друге четвртине 17. века, неко време су тако коришћене. Да су одређен период (деценију или две) самостално употребљавани, показују трагови држања који се налазе на почетку и крају сваког.¹¹⁷ Потом су били повезани у минеј ПБ 56, који је, изузев ових састава, писан једном руком.¹¹⁸ Како се у запису из 1699. године на крају Похвалног слова помиње да је минеј послат „генералу Марцилију“¹¹⁹ да сазна о животу Стефана Штиљановића, закључујемо да је он морао настати пре те године. Додатно, запис на задњој корици открива да је 1712. године рукопис поправљан.¹²⁰ Да би до тога дошло, рукопис је свакако морао постојати неколико деценија. Стога се састављање минеја може сместити између средине и девете деценије 17. века. Пошто је уметање списа за Стефана Штиљановића готово идеално, може се претпоставити да је минеј настао са циљем да се ти састави уклопе у рукопис.¹²¹ Ова могућност сведочи о свесном и

¹¹⁵ Љ. Стојановић, *Стари српски записи* 1, 414.

¹¹⁶ ПБ 56, 50v; Љ. Стојановић, *Стари српски записи* 1, 424. У Поменику видети запис: С. Петковић, „Збирка рукописа“, 71.

¹¹⁷ Три списа нису морала бити чувана један покрај другог. Наслов Похвалног слова: „на тај дан слово похвално светом и праведном Стефану Штиљановићу“ (ПБ 56, 36r; Т. Јовановић, „Похвално и Повесно слово“, 344), показује да је преписано за литургијску употребу. Тако су Служба и Похвално слово могли бити чувани у певници, док је Повесно слово могло бити чувано у манастирској библиотеци.

¹¹⁸ Три списа налазе се на странама ПБ 56, 18r–50v.

¹¹⁹ ПБ 56, 42; Љ. Стојановић, *Стари српски записи* 1, 475. Запис, начињен 30. априла 1699. године, сведочи о утврђивању границе кроз Срем након Великог бечког рата, са чиме се почело, на челу са грофом Марсиљем, управо неколико дана пре састављања записа (25. априла 1699. године). Да је реч о истој личности сведочи и то што се у запису изричито помиње да „господин Марцилије... премеће земљу“ од Сланкамена до Саве и одатле уз Саву до Моровића. О делатности грофа Марсиљија видети: Владимир В. Михајловић, *На границама Балкана: Л. Ф. Марсиљи и римска баштина (1683–1701)*, Београд 2018, са прегледом старије литературе.

¹²⁰ ПБ 56, 194r.

¹²¹ Наиме, Служба Светом Јеротеју (такође 4. октобар) скраћена је како би се завршила на крају листа ПБ 56, 17v (реч је о завршним стихирама), да би на следећем почела Служба Стефану Штиљановићу. Сва три списа Стефану Штиљановићу чинила су

намерном консолидовању култа, при чему је занимљив изостанак Кратког повесног слова.

Последње деценије 17. века биле су период тешких изазова за опстанак манастира. Дугогодишња ратна дејства током Великог бечког рата (1683–1699), посебно током османске контраофанзиве против хабзбуршке војске између 1690. и 1697. године, често су као поприште имала управо Срем. Фрушкогорски монаси су током тих година покушавали да се обезбеде признајући султанову власт и по више пута услед променљиве ратне среће.¹²² Тако је Шишатовац у два наврата (август 1694, август 1695) молио за заштиту султана и добијао тзв. аман-наме – исправе којима се потврђивало да су монаси султанови поданици, да су исплатили дажбине држави и да их војници не смеју узнемиравати нити пљачкати њихову имовину и залихе хране.¹²³

Једно недатирано писмо из манастирског архива можда се може сместити управо у овај нестабилни период. У њему се обавештавају чиновници у Сремској Митровици да су се неки шишатовачки монаси настанили у том граду јер им је манастир разрушен и да путују по околини прикупљајући милостињу. Међутим, расипали су новац, а напуштањем манастира одвраћали су друге од посете. Стога се тражи да се пошаљу у манастир и тамо населе.¹²⁴ Иако не можемо са сигурношћу говорити о околностима које су довеле до настанка овог писма, оно показује да су османске власти препознавале корист од стално настањеног и добро одржаваног манастира који је привлачио путнике. Наиме, господари земље имали су јак интерес да монаси ту земљу обрађују, чиме се обезбеђивала редовна исплата дажбина. О томе говори и арзухал, односно молба султану у којој се монаси жале на неправедно увећање дажбина. Овакав тип докумената ретко се налази у манастирским архивима јер су били слати централним властима. Молба је била евидентирана на дивану и садржи наредбу везира, забележену 22. јуна 1693. године, да се монаси не смеју узнемиравати увећањем дажбина противно шеријату и кануну.¹²⁵

Упркос томе што је то био период неизвесности, бележи се занимљива појава у развоју култа Светог Стефана. Наиме, тада су унети неки од

засебне кодиколошке целине (при чему је осми лист у Похвалном слову вероватно исечен приликом прављења кодекса), што је омогућило да се на Повесно слово настави Служба мученици Харитини за 5. октобар (ПБ 56, 51r). Додатно, изузев списа посвећених Штиљановићу, минеј је преписан на континуираним свешчицама.

¹²² А. Фотић, „Институција амана”, 225.

¹²³ Шишатовачке аман-наме (МСПЦ ТД 8417, 8420) објављене су у: А. Фотић, „Институција амана”, 229–231, 253.

¹²⁴ МСПЦ ТД 8434.

¹²⁵ МСПЦ ТД 8413.

записа у Повесно слово у рукопису ПБ 56.¹²⁶ Два истичу да је Стефан Штиљановић управљао Моровићем а да је после од угарског краља добио Шиклеуш. Како се ти подаци налазе у Кратком повесном слову, можемо претпоставити да га је писац читао и употребио за преобликовање култа. Иза њих стоји писар записа из 1691. године с краја Повесног слова, у ком се наводи да су монаси напустили манастир и да се налазе крај Будима.¹²⁷ Дакле, у тренутку када су монаси с моштима светог напустили манастир, лик светог бива прерађиван, односно смешта се у нови територијални оквир. Када се има у виду да се у том тренутку монаси налазе близу Будима, онда је везивање Стефана за Шиклеуш, недалеко од Печуја, смислено јер представља светог као неког од значаја и тамошњој заједници.¹²⁸ Преостали записи не могу се датирати – један наводи да је Стефан добио „краљевство” од угарског краља и да је сахрањен поред Шиклеуша на месту званом Ћунтир.¹²⁹

Одлукама Карловачкога мира из 1699. године окончана је османска владавина над Сремом и фрушкогорским манастирима. Они су се тада нашли под влашћу Хабзбуршке монархије, која је донела нову административну и правну организацију и другачија правила културног и друштвеног живота. Монаси Шишатовца прилагодили су се и тим новим условима, те наставили да негују и развијају култ Светог Стефана Штиљановића.¹³⁰

Стефан Штиљановић уврштен је у свете средином 16. века, пошто је Срем ушао у оквире Османског царства. Како се у исто време подстичу и други култови светих на Фрушкој гори, може се претпоставити да су они стицали додатне функције у новим друштвеним и политичким

¹²⁶ Записе је приметио М. Костић (М. Костић, *Стеван Штиљановић*, 77) а потом су их коментарисали и остали истраживачи. Истакнути су посебно у: Т. Јовановић, „Похвално и Повесно слово”, 338–339.

¹²⁷ ПБ 56, 50v; Љ. Стојановић, *Стари српски записи* 1, 454.

¹²⁸ Један запис потврђује да се у манастир нису вратили ни 1698. године, Љ. Стојановић, *Стари српски записи* 1, 473.

¹²⁹ ПБ 56, 47v, 48r. Да су записи даље утицали на преобликовање Стефановог лика говори препис Повесног слова у Србљаку из прве трећине 18. века, где су три записа унета у основни текст (укључујући два записа из 1691. године). Рукопис се данас налази у збирци Радослава Грујића под бројем 124, *Рукописи Музеја Српске православне цркве: Збирка Радослава Грујића I. Археографски опис* 1, ур. Владимир Мошин и др., Београд 2017, 189–190. Реч је о местима МСПЦ Грујић 124, 86v, 91v.

¹³⁰ Видети студије у нап. 5.

околностима. Да је штовање било важан део манастирског живота показује то што је Шишатовац убрзо забележен као „манастир Светог Стефана”. Развитак штовања одвијао се напоредо с увећањем манастирских поседа и пореског оптерећења. После проблема које је изазвао такозвани „откуп манастира” култ је заокружен између последњих деценија 16. века и прве четвртине 17. века. Убрзо је постао предмет старања београдско-сремског митрополита Авесалома, и патријарха Пајсеја, у чије време се ствара својеврсна полифонија сећања на Светог Стефана. Писање прославних састава пратила је обнова самог Шишатовца, као и увећање поседа и чешћи односи с локалним властима. У шестој деценији 17. века бележи се ширење култа у манастир Хопово, а у наредним деценијама манастир посећују патријарх Максим и београдски митрополит Пајсеј. Такође, у другој половини 17. века култ се утврђује у самом Шишатовцу на основу постојећих прославних састава. Током последњих деценија века, обележених ратним дејствима и несигурношћу, монаси су наставили да брину о свом поседу и да покушавају да одрже манастир прилагођавањем променљивој ситуацији.

Све ово показује да је штовању Стефана Штиљановића посвећивана велика пажња, како од шишатовачких монаха тако и од црквених великодостојника. Такође, посебности културног и друштвеног живота у оквирима које је прописивала османска држава утицали су на развој култа. Наиме, чини се да је његово постојање било уско повезано с опстанком манастира, јер је он био залог доласка ходочасника. С друге стране, везивањем за култ, црквени јерарси потврђивали су своје ингеренције и, за узврат, подизали углед Шишатовца и помагали распрострањавање штовања његовог свеца заштитника. Ипак, чини се да је у периоду османске власти оно остало везано за околне манастире. То је свакако била судбина многих култова у православним црквама, који су се ретко ширили изван непосредног окружења, а штовање Стефана Штиљановића ће управо такво ширење доживети у потоњим вековима.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LISTS OF REFERENCES

Необјављени извори – Unpublished Primary Sources

- Музеј Српске православне цркве у Београду [Muzej Srpske pravoslavne crkve u Beogradu]
Рукописи: 147, 356, 508; Грујић: 124 [Rukopisi: 147, 356, 508; Grujić: 124]
Турска документа: 8369, 8371–8384, 8387, 8388, 8391, 8393, 8396, 8397, 8399, 8400, 8405, 8407, 8409, 8410–8413, 8417, 8420, 8430, 8434, 8435. [Turska dokumenta: 8369, 8371–8384, 8387, 8388, 8391, 8393, 8396, 8397, 8399, 8400, 8405, 8407, 8409, 8410–8413, 8417, 8420, 8430, 8434, 8435]
Библиотека Српске патријаршије у Београду 56 [Biblioteka Srpske patrijaršije u Beogradu 56]
Тихомир Остојић, *Белешке о манастиру Шишатовцу* (Рукописно одељење Матице српске М 4213) [Tihomir Ostojić, *Beleške o manastiru Šišatovcu* (Rukopisno odeljenje Matice srpske, М 4213)]

Објављени извори – Published Primary Sources

- McGowan, Bruce, *Sirem Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*, Ankara 1983.
Јовановић, Томислав, „Кратко повесно слово о светом Стефану Штиљановићу”, у: *Манастир Шишатовац. Зборник радова*, ур. Динко Давидов, Београд 1989, 73–77. [Jovanović, Tomislav, „Kratko povесno slovo o svetom Stefanu Štiljanoviću”, u: *Manastir Šišatovac. Zbornik radova*, ur. Dinko Davidov, Beograd 1989, 73–77]
Јовановић, Томислав, *Књижевно дело патријарха Пажсеја*, Београд 2001. [Jovanović, Tomislav, *Književno delo patrijarha Pajseja*, Beograd 2001]
Јовановић, Томислав, „Похвално и Повесно слово деспоту Стефану Штиљановићу”, *Књижевна историја* 10/38 (1978) 358–372. [Jovanović, Tomislav, „Pohvalno i Povesno slovo despotu Stefanu Štiljanoviću”, *Književna istorija* 10/38 (1978) 358–372]
Јовановић, Томислав, „Служба св. Кнезу Стефану Штиљановићу”, *Археографски прилози* 6–7 (1984–1985) 193–222. [Jovanović, Tomislav, „Služba sv. Knezu Stefanu Štiljanoviću”, *Arheografski prilozi* 6–7 (1984–1985) 193–222]
Петковић, Сава, „Збирка рукописа манастира Кувеждина, Дивше, Шишатовца и Гргетега”, *Споменик САН* 101. *Одељење друштвених наука* 3 (1951) 3–88. [Petković, Sava, Zbirka rukopisa manastira Kuveždina, Divše, Šišatovca i Grgetega, *Spomenik SAN* 101. *Odeljenje društvenih nauka* 3 (1951) 3–88]

Литература – Secondary Works

- Angenendt, Arnoldt, *Heilige und Reliquien. Die Geschichte ihres Kultes vom frühen Christentum bis zu Gegenwart*, München 1994.

- Durđev, Branislav, „Prodaja crkava i manastira’ za vreme vlade Selima II”, *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine* 9 (1957) 241–247.
- Durđev, Branislav, „Požeška kanun-nama iz 1545. godine”, *Glasnik Državnog muzeja u Sarajevu* 1 (1946) 129–138.
- Erkal, Mehmet, Halil İnalçık, „Cizye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* 8, İstanbul 1993, 42–48.
- Galatariotou, Catia, *The Making of a Saint. The life, times and sanctification of Neophytes the Recluse*, Cambridge 1991.
- Geary, Patrick J., „The Saint and the Shrine: The Pilgrim’s Goal in the Middle Ages”, in: idem, *Living with the Dead in the Middle Ages*, New York 1996, 163–176.
- Gradeva, Rossitsa, „Ottoman Policy towards Christian Church Buildings”, *Études balkaniques* 4 (1994) 14–36.
- Gradeva, Rossitsa, „The Activities of a Kadi Court in Eighteenth-Century Rumeli: The Case of Hacıoğlu Pazarcık”, *Oriente Moderno: The Ottoman Empire in the Eighteenth Century* 18/1 (1999) 177–190.
- Hunt, Edward David, *Holy Land Pilgrimage in the Later Roman Empire (A.D. 312–460)*, Oxford – New York 1982.
- Imber, Colin, *The Ottoman Empire, 1300–1650: The Structure of Power*, Basingstoke – New York 2002.
- Kaldellis, Anthony, „The Hagiography of Doubt and Scepticism”, in: *The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography* 2, ed. Stephanos Efthymiadis, Ashgate 2014, 453–477.
- Kaplan, Michel, „Le miracle est-il nécessaire au saint byzantin?”, in: idem, *Pouvoirs, Eglise et saintete. Essais sur la societe byzantine*, 97–126, Paris 2011.
- McGowan, Bruce, „Food Supply and Taxation on the Middle Danube (1568–1579)”, *Archivum Ottomanicum* 1 (1969) 139–196.
- McGowan, Bruce, „Head Tax Data for Ottoman Europe, 1700–1815”, in: idem, *Economic Life in Ottoman Europe. Taxation, Trade and the Struggle for Land 1600–1800*, Cambridge–Paris 1981, 80–104.
- Moačanin, Nenad, *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*, Slavonski Brod 2001.
- Morris, Rosemary, *Monks and laymen in Byzantium 843–1118*, Cambridge 1995.
- Sahillioğlu, Halil, „Akçe”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* 2, 224–227, İstanbul 1989.
- Schacht, Joseph, *An Introduction to the Islamic Law*, Oxford – New York 1982.
- Seletković, Petar, „Stefan Štiljanović – od kaštelana do despota i sveca (prvi dio)”, *Scrinia Slavonica* 22 (2022) 9–41.
- Szakály, Ferenc, „Phases of Turco–Hungarian Warfare before the Battle of Mohács (1365–1526)”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 33/1 (1979) 65–111.
- Šabanović, Hazim, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1959.
- Talbot, Alice-Mary, „Pilgrimage to Healing Shrines: The Evidence of Miracle Accounts”, *Dumbarton Oaks Papers* 56 (2002) 153–173.
- The Blessings of Pilgrimage*, ed. Robert Ousterhout, Urbana 1990.

- Vasiljević, Marija, „Between Hagiography and Historiography: Commemorating the Saints and Remembering the Past in the Seventeenth Century in the Patriarchate of Peć”, in: *Writing History in Ottoman Europe, 16–18th Centuries*, ed. Ovidiu-Victor Olar & Konrad Petrovszky, Brill 2023 (in print)
- Богдановић, Димитрије, *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVII век)*, Београд 1982. [Bogdanović, Dimitrije, *Inventar ćirilskih rukopisa u Jugoslaviji (XI–XVII vek)*, Beograd 1982]
- Васиљевић, Марија, *Култови светих на централном Балкану у време османских освајања*, Београд 2021. [Vasiljević, Marija, *Kultovi svetih na centralnom Balkanu u vreme osmanskih osvajaња*, Beograd 2021]
- Дергенц, Јелена, „Мошти св. Стефана Штиљановића”, у: *Култ светих на Балкану 2*, ур. Мирјана Детелић, Крагујевац 2002, 87–112. [Dergenc, Jelena, „Mošti sv. Stefana Štiljanovića”, u: *Kult svetih na Balkanu 2*, ur. Mirjana Detelić, Kragujevac 2002, 87–112]
- Ђурђев, Бранислав, „Сремска канун-нама из 1588–9 године”, *Гласник Земалског музеја* 4–5 (1949–1950) 269–283. [Đurđev, Branislav, „Sremska kanun-nama iz 1588–9 godine”, *Glasnik Zemaljskog muzeja* 4–5 (1949–1950) 269–283]
- Зарић, Радојка, „Лик Стефана Штиљановића у српској уметности XVII–XIX века”, *Саопштења* 17 (1985) 69–83. [Zarić, Radojka, „Lik Stefana Štiljanovića u srpskoj umetnosti XVII–XIX veka”, *Saopštenja* 17 (1985) 69–83]
- Зиројевић, Олга, „Имање манастира Шишатовца у турским изворима XVI и XVII века”, у: *Манастир Шишатовца. Зборник радова*, ур. Динко Давидов, Београд 1989, 327–332. [Zirojević, Olga, „Imanje manastira Šišatovca u turskim izvorima XVI i XVII veka”, u: *Manastir Šišatovac. Zbornik radova*, ur. Dinko Davidov, Beograd 1989, 327–332]
- Зиројевић, Олга, „Управна подела данашње Војводине и Славоније у време Турака”, *Зборник за историју 1* (1970) 11–26. [Zirojević, Olga, „Upravna podela današnje Vojvodine i Slavonije u vreme Turaka”, *Zbornik za istoriju 1* (1970) 11–26]
- Зиројевић, Олга, *Поседи фрушкогорских манастира*, Нови Сад 1992. [Zirojević, Olga, *Posedi fruškogorskih manastira*, Novi Sad 1992]
- Костић, Мита, „Стеван Штиљановић (Историјско-хагиографска студија)”, *Глас СКА* 110 (1923) 54–99. [Kostić, Mita, „Stevan Štiljanović (Istorijsko-hagiografska studija)”, *Glas SKA* 110 (1923) 54–99]
- Крешић, Огњен и Мирослав Павловић, „Институција колективног јемства (kefalet) у османској правној теорији и пракси током транзиционог доба”, *Зборник Матице српске за друштвене науке* 174 (2/2020) 167–183. [Krešić, Ognjen i Miroslav Pavlović, „Institucija kolektivnog jemstva (kefalet) u osmanskoj pravnoj teoriji i praksi tokom tranzicionog doba”, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* 174 (2/2020) 167–183]
- Крстић, Александар, „Време турске власти у Срему”, у: *Срем кроз векове. Слојеви културе Фрушке горе и Срема*, ур. Миодраг Матицки, Београд–Беоцин 2007, 76–101. [Krstić, Aleksandar, „Vreme turske vlasti u Sremu”, u: *Srem kroz vekove. Slojevi kulture Fruške gore i Srema*, ur. Miodrag Matićki, Beograd–Beočin 2007, 76–101]

- Матић, Војислав, „Фрушкогорски манастири на основу турских докумената из XVI и XVII века”, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине* 11–12 (1982/83) 53–69. [Matić, Vojislav, „Fruškogorski manastiri na osnovu turskih dokumenata iz XVI i XVII veka”, *Grada za proučavanje spomenika kulture Vojvodine* 11–12 (1982/83) 53–69]
- Милеуснић, Слободан, *Свети Стефан Штиљановић. Ратник и светац*, Београд 1992. [Mileusnić, Slobodan, *Sveti Stefan Štiljanović. Ratnik i svetac*, Beograd 1992.]
- Михајловић, Владимир В., *На границама Балкана: Л. Ф. Марсиљи и римска баштина (1683–1701)*, Београд 2018. [Mihajlović, Vladimir V., *Na granicama Balkana: L. F. Marsilji i rimska baština (1683–1701)*, Beograd 2018]
- Половина, Наташа, „Свети Стефан Штиљановић као Јосиф Прекрасни. Прилог изучавању једне библијске паралеле”, *Зборник Матице српске за књижевност и језик* 61 (2013) 347–362. [Polovina, Nataša, „Sveti Stefan Štiljanović kao Josif Prekrasni. Prilog izučavanju једне bibliјске paralele”, *Zbornik Matice srpske za književnost i језик* 61 (2013) 347–362]
- Радонић, Јован, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Београд 1950. [Radonić, Jovan, *Rimska kurija i јужnoslovenske zemlje od XVI do XIX veka*, Beograd 1950]
- Рукописи Музеја Српске православне цркве: Збирка Радослава Грујића I. Археографски опис 1*, ур. Владимир Мошин, Љупка Васиљев, Димитрије Богдановић и Мирослава Грозданић-Пајић, Београд 2017. [Rukopisi Muzeja Srpske pravoslavne crkve: Zbirka Radoslava Grujića I. Arheografski opis 1, ur. Vladimir Mošin, Ljupka Vasiljev, Dimitrije Bogdanović i Miroslava Grozdanić-Pajić, Beograd 2017]
- Стојановић, Љубомир, *Стари српски записи и натписи 1*, Београд 1902, Београд – Сремски Карловци 1905. [Stojanović, Ljubomir, *Stari srpski zapisi i natpisi 1*, Beograd 1902, Beograd – Sremски Karlovcі 1905]
- Стојковски, Борис, „Стефан Штиљановић – прилози за историју и култ”, *Црквене студије* 20 (2023) 385–397. [Stojkovski, Boris, „Stefan Štiljanović – prilozі za istoriju i kult”, *Crkvene studije* 20 (2023) 385–397]
- Стрика, Бошко, *Српске задужбине фрушкогорски манастири*, Загреб 1927. [Strika, Boško, *Srpske zadužbine fruškogorski manastiri*, Zagreb 1927]
- Тимотијевић, Мирослав, „Визитација манастира Шишатовца у XVIII веку. Прилог истраживању ефемерног спектакла”, у: *Манастир Шишатовац. Зборник радова*, ур. Динко Давидов, Београд 1989, 341–366. [Timotijević, Miroslav, „Vizitacija manastira Šišatovca u XVIII veku. Prilog istraživanju efemernog spektakla”, u: *Manastir Šišatovac. Zbornik radova*, ur. Dinko Davidov, Beograd 1989, 341–366]
- Тимотијевић, Мирослав, *Манастир Крушедол 1*, Београд 2008. [Timotijević, Miroslav, *Manastir Krušedol 1*, Beograd 2008]
- Тишма, Мирко, „Култ св. Стефана Штиљановића, веза српског народа Срема, Славоније и Барање”, у: *Фрушкогорски манастири. Зборник радова*, ур. Динко Давидов, Нови Сад 1990, 87–91. [Tišma, Mirko, „Kult sv. Stefana Štiljanovića, veza srpskog naroda Srema, Slavonije i Baranje”, u: *Fruškogorski manastiri. Zbornik radova*, ur. Dinko Davidov, Novi Sad 1990, 87–91]

- Трифуновић, Ђорђе, „Белешке о делима у Србљаку”, у: *О Србљаку. Студије*, ур. Димитрије Богдановић, Београд 1970, 269–366. [Trifunović, Đorđe, „Beleške o delima u Srbljaku”, у: *O Srbljaku. Studije*, ур. Dimitrije Bogdanović, 269–366, Beograd 1970, 269–366]
- Ђирковић, Сима, „Доба борби за очување и обнову државе: 1371–1537”, у: *Историја српског народа 2*, ур. Јованка Калић, Београд 1982, 431–444. [Ćirković, Sima, „Doba borbi za očuvanje i obnovu države: 1371–1537”, у: *Istorija srpskog naroda 2. Doba borbi za očuvanje i obnovu države: 1371–1537*, ур. Jovanka Kalić, Beograd 1982, 431–444]
- Ђирковић, Сима, „Сеобе српског народа у краљевину Угарску у XIV и XV веку”, у: *Сеобе српског народа од XIV до XX века. Зборник посвећен тристагодишњици Велике сеобе Срба*, ур. Драгутин Ранковић, Београд 1990, 37–46. [Ćirković, Sima, „Seobe srpskog naroda u kraljevini Ugarsku u XIV i XV veku”, у: *Seobe srpskog naroda od XIV do XX veka. Zbornik posvećen tristagodišnjici Velike seobe Srba*, ур. Dragutin Ranković, Beograd 1990, 37–46]
- Фотић, Александар, „Институција амана и примања подаништва у Османском царству: пример сремских манастира 1693–1696”, *Историјски часопис* 52 (2005) 225–256. [Fotić, Aleksandar, „Institucija amana i primanja podaništva u Osmanskom carstvu: primer sremskih manastira 1693–1696”, *Istorijski časopis* 52 (2005) 225–256]
- Фотић, Александар, „Конфискација и продаја манастира (цркава) у доба Селима II (проблем црквених вакуфа)”, *Balkanica* 27 (1996) 45–77. [Fotić, Aleksandar, „Konfiskacija i prodaja manastira (crkava) u doba Selima II (problem crkvenih vakufa)”, *Balkanica* 27 (1996) 45–77]
- Фотић, Александар, *Света Гора и Хиландар у Османском царству XV–XVII век*, Београд 2000. [Fotić, Aleksandar, *Sveta Gora i Hilandar u Osmanskom carstvu XV–XVII vek*, Beograd 2000]
- Хан, Верена, „Интарзивни њивот Стефана Штиљановића у манастиру Шишатовцу”, у: *Манастир Шишатовца. Зборник радова*, ур. Динко Давидов, Београд 1989, 205–213. [Han, Verena, „Intarzivni čivot Stefana Štiljanovića u manastiru Šišatovcu”, у: *Manastir Šišatovac. Zbornik radova*, ур. Dinko Davidov, Beograd 1989, 205–213]
- Шабановић, Хазим, увод у: исти, *Турски извори за историју Београда*, књ. I/1, I–XLI, Београд 1964. [Šabanović, Hazim, uvod u: isti, *Turski izvori za istoriju Beograda*, књ. I/1, I–XLI, Beograd 1964]
- Шулетић, Небојша, *Сремски санџак у XVI веку* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2013). [Šuletić, Nebojša, *Sremski sandžak u XVI veku* (doktorska disertacija, Filozofski fakultet Beograd, 2013)]

Marija Vasiljević, Ognjen Krešić

**THE CULT OF A SAINT AND MONASTIC ECONOMY:
VENERATION OF STEFAN ŠTILJANOVIĆ AT ŠIŠATOVAC UNDER
OTTOMAN RULE**

Summary

The paper explores the link between the cult of a saint and the economy of the church safekeeping their relics by analysing the veneration of Stefan Štiljanović and the economy of the Šišatovac monastery. The chosen timeframe is the period of Ottoman rule in Srem because the monastery had to adapt to a very different social and economic system. In the matter of cult, we focused on its evolution, the shaping of the saint's image, its modifications, alterations and transmission beyond the Šišatovac monastery. We used notes in liturgical books, inscriptions on liturgical and other objects, cultic texts, the manuscript tradition, archaeographic analysis of manuscripts, and visual representations. Our research of the monastic economy took into account the legal status of the Šišatovac monastery and its monks in the Ottoman Empire; the ways of disposing of monastic estates, their expansion and taxes paid on them; and particularly the relationship of the fraternity with the local authorities. The extensive Ottoman documentation preserved in the monastery's archive – different court decisions, receipts, orders, complaints, and excerpts from revenue surveys – has provided insight into these issues.

Our research has uncovered a very active and enterprising climate in the monastery's life in the period under discussion. Stefan Štiljanović was included among the saints in the mid-16th century, and already in the following decades, the monastery's tax duties and land estates increased. After the problems caused by the "sale of monasteries" (seventh decade of the 17th century), his proper cult was created between the last decades of the 16th and the first quarter of the 17th century. At the beginning of the fourth decade of the 17th century, the cult came under the care of Metropolitan of Belgrade and Srem Avesalom and Patriarch of Peć Pajsej, in whose time the remembrance of St. Stefan became polyphonic. Besides the writing of cultic texts, several buildings inside the monastery were restored (fifth decade of the 17th century), and Šišatovac further increased its estates and intensified relations with the local authorities. In the sixth decade of the 17th century, the cult reached the Hopovo monastery, and soon Patriarch Maksim and Metropolitan of Belgrade Pajsej visited the

Šišatovac monastery (1666 and 1680). In the second half of the 17th century, the cult was further consolidated at Šišatovac based on the existing celebratory texts, while the relations with the local authorities reveal a good understanding of the legal system and a remarkably resourceful approach to managing the monastic economy.

All of this shows that the cult served an important function beyond the spiritual sphere and that the peculiarities of cultural and social life within the framework determined by the Ottoman state influenced its evolution. More specifically, the veneration of St. Stefan Štiljanović seems to have been linked to the survival of the Šišatovac monastery because it attracted pilgrims. Thus, on several occasions, the fostering of the cult preceded the monastery's economic rise; there is no evidence of working on the cult during the economic crisis, but every subsequent encouragement of veneration was accompanied with an economic upturn, which, in turn, strengthened the cult. It seems that, in the period of Ottoman rule, the veneration of this saint remained confined to Fruška Gora. That was the fate of many cults in Orthodox churches, which seldom spread beyond their immediate surroundings.

Оригиналан научни рад

Примљен: 29.3.2023.

Коначно прихваћен за објављивање: 12.7.2023.